

**DIER
ETHIEK
& VEE
HOUDERIJ**

© 2023 Bart Gremmen | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: Daphne van Langen

Boekverzorging: Bart van den Tooren

Druk: Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 6471 019 9

NUR 730 | 940

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland
– info@noordboek.nl.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

WWW.NOORDBOEK.NL

Bart Gremmen

DIER
ETHIEK
& VEE
HOUDERIJ

**Van een
moreel kompas
naar een
ethisch kompas**

NOORDBOEK

Voor Fabienne van Veen

Inhoud

9 Voorwoord

11 Inleiding

19 DEEL I. VEEHOUDERIJ ALS MORELE PRAKTIJK

Hoofdstuk 1. Veehouderij als maatschappelijke praktijk

21 1.1 Veehouderij als technisch domein

25 1.2 Veehouderij als maatschappelijke praktijk

29 1.3 Veehouderij als unieke maatschappelijke praktijk

32 1.4 Conclusie

Hoofdstuk 2. Mensgerichte ethiek

35 2.1 Moraal en ethiek

41 2.2 Drie klassieke ethische benaderingen

49 2.3 De contractethiek

52 2.4 Conclusie

Hoofdstuk 3. Diergerichte ethiek

55 3.1 Dierenwelzijnsethiek

62 3.2 De dierenrechtenethiek

68 3.3 Eco-ethiek

70 3.4 Conclusie

71 DEEL II. HET ETHISCH KOMPAS VAN DE VEEHOUDERIJ

Hoofdstuk 4. Van moreel kompas naar algemeen ethisch kompas

- 73 4.1 Morele cirkels
- 78 4.2 Ethische botsingen tussen de contractethiek en de dierenrechtenethiek
- 80 4.3 Ethische botsingen tussen eco-ethiek en dierenwelzijnsethiek
- 84 4.4 Het algemene ethisch kompas in het debat over het doden van nertsen
- 88 4.5 Conclusie

Hoofdstuk 5. Zorgen voor kwetsbare dieren

- 89 5.1 Zorgen over de veehouderij
- 94 5.2 Zorgethiek als ethische basis van de veehouderij als praktijk
- 97 5.3 Zorgzame strategieën in de veehouderij
- 103 5.4 Professionals en maatschappij: samen aan de slag?
- 107 5.5 Conclusie

109 DEEL III. HET ETHISCH KOMPAS VAN DE VEEHOUDERIJ IN DE PRAKTIJK

Hoofdstuk 6. Schone dieren

- 111 6.1 Normatieve afspraken in de varkenshouderij
- 113 6.2 Het Hy-Care project
- 118 6.3 Hy-Care als zorgzame varkenshouderij?
- 122 6.4 Conclusie

Hoofdstuk 7. Overbodige dieren

- 125 7.1 Het doden van eendagshaantjes
- 128 7.2 Het conceptuele en empirische kader
- 132 7.3 Huidige situatie in de eiersector
- 136 7.4 Tweeërlei gebruik van kuikens
- 139 7.5 In-ovo geslachtsbepaling
- 145 7.6 Conclusie

Hoofdstuk 8. Digitale dieren

- 149 8.1 Slimme veehouderij
  - 151 8.2 Digitale veehouderij
  - 154 8.3 De melkrobot als voorbeeld
  - 156 8.4 Publiek debat over PLF
  - 158 8.5 Maakt PLF dieren tot dingen?
  - 162 8.6 Zorgen voor digitale dieren
  - 163 8.7 Conclusie
- 165 **CONCLUSIE**

Voorwoord

De veehouderij staat volop in de maatschappelijke belangstelling. Het gaat niet alleen over lastige milieuproblemen, maar ook over dieronvriendelijk gedrag. Allerlei maatschappelijke organisaties voeren de druk op om te stoppen met dit gedrag. In praatprogramma's en op opiniepagina's wordt de veehouderij verweten immoreel te handelen. Tijdens mijn colleges aan eerstejaars dierenwetenschappers in Wageningen heb ik gemerkt dat studenten de vele dierethische benaderingen in ethische literatuur eerder als een belemmering ervaren dan als een steuntje in de rug om een weerwoord te kunnen geven. Regelmatig werd mij dan ook gevraagd of er niet een moreel kompas voor de veehouderij is. In zo'n kompas wijst het noorden naar een bepaalde centrale waarde(n) die het juiste handelen mogelijk maakt. Helaas moest ik steeds uitleggen dat er volgens mij geen moreel kompas bestaat, maar dat ethische reflectie in de veehouderij wel broodnodig is. Daarom wil ik in dit boek de weg van een moreel kompas naar een ethisch kompas voor de veehouderij afleggen. In een ethisch kompas vormen de belangrijkste ethische benaderingen combinaties van de vier windrichtingen.

Ik dank Bob Bakkenes, Mineke den Broeder, John van de Haterd, Jan Hermsen, Gerard Jagers, Harry Kortstee, Nardie Modderman en Anton Slaats voor hun opmerkingen, vragen en ideeën bij vorige versies van dit boek. De leerstoelgroepen Filosofie en Adaptatie Fysiologie van de Wageningen Universiteit dank ik voor hun support

en constructieve commentaar. Ik hoop dat Fabienne van Veen het ethische kompas zal gebruiken om haar morele oordeel over de veehouderij van de toekomst te formuleren.

Inleiding

Al meer dan twee jaar stond de gehele maatschappij in het teken van ziekte. Elke dag weer nieuwe coronacijfers. Ongeveer 1 procent van alle Nederlanders was besmettelijk. Een ziekteniveau dat de overheid zeer ernstig noemt. Hoe zou de overheid de situatie noemen als een kwart van alle Nederlanders besmettelijk zou zijn? In de veehouderij is dat hoge ziekteniveau niet ongebruikelijk. Bijvoorbeeld in de Nederlandse melkveehouderij heeft 25 procent van de koeien mastitis en is eenzelfde percentage kreupel. Uit onderzoek blijkt dat de helft van de koeien te weinig calcium in het bloed heeft en daarom subklinische melkziekte heeft ontwikkeld. Met het oog op dierenwelzijn zijn dit schokkende cijfers. Maar de economische gevolgen zijn ook groot. Zieke koeien kosten veel geld, al snel 250 tot 300 euro per ziektegeval en daar komen de arbeidskosten nog bij.

Hoe is het mogelijk dat het ziekteniveau in de veehouderij al jaren veel te hoog is? Dat komt vooral omdat de meeste preventieve maatregelen voor individuele boeren gewoonweg te duur zijn. Onderzoek laat zien dat koeien ziek worden omdat ze te weinig liggen en vreten. Een koe-gerichte aanpak helpt om koeien langer gezond te houden door bijvoorbeeld de stalomgeving voor de koeien zo aangenaam mogelijk maken. Dat kan door het gebruik van diepstrooiselboxen. Koeien moeten graag willen liggen, anders raken hun poten overbelast. Diepstrooiselboxen moeten er voor zorgen dat koeien dagelijks minstens twaalf uur liggen. Helaas lig-

gen slechts drie van de tien koeien in Nederland op een dergelijk zacht bedje.

Het hoge ziekteniveau in de veehouderij is slechts een van de problemen van de veehouderij. Zo bracht de actiegroep Animal Rights in de laatste maand van het jaar 2018 via sociale media illegaal gefilmd materiaal uit varkensstallen naar buiten, waarop was te zien hoe biggen worden geoormerkt, gecoupeerd en gevaccineerd. Vele burgers reageerden geschokt op de beelden, maar zij wisten niet dat het doel van deze maatregelen juist is om het dierenwelzijn te vergroten. Als deze handelingen op een effectieve en respectvolle manier worden verricht zijn ze juridisch toelaatbaar. Het gefilmde materiaal laat echter ook beelden zien waarin de biggen ziek en gewond rondlopen of worden mishandeld. Vanuit ethisch standpunt is dit ontoelaatbaar en daarover is geen discussie nodig. Betekent dit dat we moeten erkennen dat het mishandelen van dieren de dagelijkse gang van zaken is in de varkenshouderij? Nee, alleen al de suggestie is onethisch: alle goedwillende boeren lijden dan onder degenen die dieren mishandelen.

Als de overgrote meerderheid van de varkensfokkers hun dieren volgens de regels zou werken, waarom gaan dan toch een op de zeven biggen dood voordat zij kunnen worden geslacht? Biggensterfte heeft verschillende oorzaken, maar heeft vooral te maken met het steeds verder oprekken van biologische grenzen. Toename van de worpgrootte leidt tot meer zwakke biggen. In 2009 werden sector breed afspraken gemaakt om de biggensterfte te laten afnemen van 12,8 procent in 2008 naar 10,5 procent in 2019. Dat is mislukt, in 2017 was er 13,3 procent uitval. Opgeteld zijn dit ongeveer 5 miljoen biggen per jaar, een enorme economische verspilling. Daarnaast is het ook een verspilling van leven en dus een immoreel aspect van het systeem. Er wordt door de sector, de overheid en kennisinstellingen gewerkt aan allerlei oplossingen. Kan nieuw beleid het aantal biggen beperken? Kan onderzoek de natuurlijke grenzen doorbreken? Zullen boeren kiezen voor praktische oplossingen, zoals pleeg-, wissel- en kunstzeugen? Hebben de boeren dan geen moreel kompas dat richting kan geven om uit de morele fuik te ontsnappen?

Het doel van dit boek is een ethisch kompas voor de veehouderij te ontwikkelen dat kan helpen om morele problemen en dilemma's

aan te pakken. In Nederland is het grootste aantal dieren te vinden in de veehouderij die daarom vol in de maatschappelijke schijnwerpers staat. De afgelopen twee jaren trokken vooral het stikstofprobleem, het doden van nertsen als COVID-19-dragers, een aantal enorme stalbranden en de grootschalige en felle boerenprotesten de aandacht. Al veel eerder stond de veehouderij onder maatschappelijke druk door allerlei hardnekkige morele problemen. Bijvoorbeeld dat koeien, die meer dan 10.000 liter melk produceren per jaar, te veel van hun lichaam vragen, dat zeugen meer biggen ter wereld brengen dan ze spenen hebben én het afknippen van biggenstaartjes.

Er is niet alleen maatschappelijk druk. Op het platteland ontstaan er steeds meer problemen waarbij burgers en boeren, meestal burens, ruziemaken. Er zijn vele aanleidingen, die na een aantal jaren tot problemen leiden, zoals: fijnstof, ongezondheid, stank, en vervuiling. Op een aantal plekken is de relatie tussen landbouwbedrijven en hun burens totaal verziekt. Deze problemen zijn vooral ontstaan na een verandering in de relatie mens-dier in de veehouderij, in samenhang met ontwikkelingen in techniek, economie en maatschappij. Vroeger waren er kleine, gemengde bedrijven met een paar scharrelvarkens. Deze hadden een goed leven en aan het einde gingen ze dood. Bijna net zoals in de natuur. In dit microsysteem kun je mensen als roofdieren zien. Er was als het ware een afspraak tussen mens en dier. Mensen gaven dieren een goed en relatief lang leven en zeiden dan oké, maar aan het eind gaan we jou opeten. Je gaat, net als in de natuur, wel dood. Het huidige macrosysteem heeft tot een nieuwe 'afspraak' geleid die past bij onze wens om veel mensen van vlees te voorzien, maximaal te exporteren en een standaard-kwaliteit te hebben. Daar is een hele infrastructuur op ingericht, met veel grootschalige bedrijven. Het is economisch een succes, maar er zijn ook onverwachte immorele neveneffecten. Dit is niet de schuld van immorele veehouders, maar van immorele onderdelen van veehouderijsystemen. Zulke morele systeemfouten kun je dus niet iemand persoonlijk verwijten, maar je kunt wel proberen een ander systeem te bedenken met de hulp van technologie, wetgeving of economische maatregelen. Waarvan je overigens kunt voorspellen dat ook dat nieuwe systeem nadelen zal hebben.

De sector heeft de neiging om morele problemen technisch op te lossen. Neem bijvoorbeeld de reactie van Francis Kint, de CEO van

Vion, op de gefilmde dierenmishandeling in een Belgisch slachthuis.¹ Hij zei dat zijn eerste gedachte was dat dit slecht is voor de industrie, en dat het voorkomen had kunnen worden door een betere inrichting van het slachthuis. Dit is niet de empathische reactie waar bezorgde mensen van buiten het productiesysteem op hoopten, het is de typische reactie van een professional binnen het productiesysteem die het systeem wil verbeteren.² In hetzelfde interview suggereerde hij enkele innovaties om stress te voorkomen, zoals geen bochten in de loopbrug naar de slachtplaats.

Er zijn echter ook problemen in de huidige dierlijke productiesystemen die door burgers en maatschappelijke organisaties als morele dilemma's worden ervaren. Als de oplossing van een bepaald moreel probleem een ander moreel probleem laat ontstaan, is er sprake van een moreel dilemma. Daarom wijzen ethische dilemma's altijd naar een of andere immoraliteit en is er slechts de keuze voor het minst slechte alternatief. Een voorbeeld is te vinden in Boer zoekt vrouw internationaal, een Nederlandse televisieserie gebaseerd op de Engelse serie Boer zoekt vrouw. In de aflevering van zondag 9 april 2014 besluit Alberdien, een van de kandidaten, om Olke, een Nederlandse melkveehouder, in Texas te verlaten. Ze kan er niet tegen dat de mooie, gezonde jonge stieren die ze in de ochtend heeft gevoerd, worden gedood, puur om economische redenen. Meer voorbeelden zijn: de productie van plofkippen, het verminken van biggen en kippen, en de dood van meer dan vijftig miljoen eendagshaantjes per jaar.

Men zou dus kunnen stellen dat de hele veehouderij problematisch is. Daarom wordt soms beweerd dat de hele veehouderij moreel ter discussie moet worden gesteld. Een argument tegen dat moreel ter discussie stellen van de hele veehouderij, is dat de meeste mensen in de samenleving accepteren dat dieren worden gehouden voor de productie van voedsel. Ik ga ervan uit dat het niet realistisch is om de productie van vlees, melk en eieren volledig stop te zetten, aangezien de wereldwijde consumptie eerder toeneemt dan afneemt en de vraag naar dierlijke eiwitten vooral in ontwikkelingslanden zal toenemen. Met deze vooruitzichten hoeven we niet te verwachten dat de intensieve veehouderij snel aanzienlijk minder intensief wordt gemaakt en zal worden vervangen door een systeem gebaseerd op vooral plantaardige producten. We zullen dus moeten zoeken naar alternatieven *binnen* de praktijken van de huidige veehouderij.

We hebben behoefte aan een ethiek waarmee we dierlijke productiesystemen kunnen beoordelen, en daarmee de vinger kunnen leggen op de immorele aspecten van deze systemen. We moeten toe naar een moreel herontwerp van de veehouderij. Dat voorkomt negatieve oordelen van burens, burgers en maatschappelijke organisaties die spreken van immorele veehouderij. Een *eerste stap* is het formuleren van een specifieke ethiek voor de veehouderij. Ik zal in hoofdstuk vijf een zorgethiek beschrijven die volgens mij goed past in de veehouderij. Die zorgethiek gaat ervan uit dat je voor je dieren moet zorgen zoals je in de mensengerichte ethiek voor sommige mensen zorgt, waar we niet zonder meer mee kunnen communiceren maar wel voor moeten zorgen. Denk bijvoorbeeld aan baby's, demente bejaarden en comateuze patiënten.

Een *tweede stap* is het leren begrijpen van de achtergrond van immorele aspecten. Dierlijke productiesystemen zijn net kaartenhuizen. Alle onderdelen passen in elkaar. En als je een bepaald onderdeel aanpast, kan alles in elkaar storten. Je kunt niet stoppen met het afknippen van biggenstaarten zonder verder iets te veranderen aan het stalsysteem. Dat maakt het aanpakken van immorele aspecten ingewikkeld. Alleen kritiek spuien, zoals sommige actiegroepen doen, is niet de manier om tot oplossingen te komen. Ze focussen vooral op incidenten (bijvoorbeeld door verborgen camera's op te hangen in slachthuizen of stallen). Op die manier krijgen veehouders de schuld, terwijl de meeste boeren van goede wil zijn.

Het leren herkennen van immorele aspecten bij innovatieve technologieën is een *derde stap*. Voor een individuele boer is het lastig om iets te doen aan morele problemen die voortvloeien uit het systeem. Al zijn er ook ondernemers die dat wel doen en drastische stappen zetten. Bijvoorbeeld door technologische innovaties door te voeren of over te stappen naar een biologische bedrijfsvoering. Overigens wil dat niet zeggen dat er dan geen immorele zaken meer spelen. Ik ken bijvoorbeeld biologische boeren die in het geheel geen antibiotica gebruiken, ook niet om de dieren te genezen. Het gevolg is dat er af en toe een dier doodgaat.

De immorele aspecten blijven er voorlopig nog wel omdat ze onze veehouderijssystemen zijn binnengeslopen in een periode van ongeveer 50 jaar. Ik schat in dat we eenzelfde periode nodig hebben om ze kwijt te raken. Sommige immorele aspecten zijn binnen bestaande veehou-

derijsystemen wel op te lossen. Men zou bijvoorbeeld afspraken kunnen maken over de maximale melkproductie van koeien. Maar er zijn ook immorele aspecten waar we maar moeilijk van af komen, omdat makkelijke oplossingen al lang in praktijk zijn gebracht. Neem nou het doden van eendagshaantjes in broederijen voor de legpluimveehouderij. Hanen leggen nou eenmaal geen eieren. In Duitsland hebben ze ervaring opgedaan met het door burgers laten adopteren van de broertjes van de leghennen (Bruderhähnchen). Dat is een mogelijkheid die veel praktische problemen met zich meebrengt (zie hoofdstuk zeven). Bovendien is het niet eenvoudig om burgers te betrekken bij het oplossen van immorele aspecten in de veehouderij.

De publieke opinie wordt gevormd door burgers, terwijl consumenten keuzes maken over wat ze kopen.³ Het koopgedrag hoeft vervolgens niet te worden beïnvloed door de houding die mensen hebben in hun rol als burger. Enerzijds beweren consumenten dat ze zich bekommeren om dierenwelzijn voor landbouwhuisdieren, maar anderzijds wordt dit niet weerspiegeld in hun koopgedrag. Deze inconsistentie is het resultaat van het feit dat de houding van burgers een slechte voorspeller is voor consumentengedrag en hun gerelateerde voedselkeuzes. Voor de consument zijn ook gezondheid, gemak, smaak en prijs belangrijke aspecten die worden afgewogen tegen dierenwelzijn. Het aantal consumenten dat hun overtuigingen als burger vertaalt in koopgedrag groeit wel. Burgers blijken echter vaak niet op de hoogte van de immorele aspecten die een rol spelen bij de productie van het voedsel dat ze eten.⁴ Als ze daarover, bijvoorbeeld in een enquête, worden geïnformeerd, geven ze veelal aan dat zulke voedselproductie moet stoppen. Maar als ze vervolgens worden geïnformeerd over mogelijke alternatieven, zien de meesten deze alternatieven ook niet zitten (zie de alternatieven voor het doden van eendagshaantjes in hoofdstuk zeven). De conclusie is dan dat het huidige systeem zo gek nog niet is.

De veehouderij heeft in de loop der jaren een slechte naam gekregen door onvoldoende afstand te nemen van immorele aspecten. De laatste jaren komt daar een kentering in. Een voorbeeld van snel inspelen op maatschappelijke kritiek is de snelle vermindering van het gebruik van antibiotica in de veehouderij. Een kanttekening die wel gemaakt moet worden, is dat de snelheid van antibiotica vermindering voor een deel is bepaald doordat de menselijke gezondheid